Dom modlitwy rodziny Cukiermanów w Będzinie

Właściciel kamienicy przy ulicy Sławkowskiej w Będzinie – Nuchim Cukierman wraz z żoną Rywką, ok. 1910 r.;
dzięki uprzejmości prawnuczki Lioli Fattal

Żydowski Będzin

Historia osadnictwa żydowskiego w Będzinie sięga średniowiecza, a gmina żydowska istniała tu już w XVI w. Przez wiele stuleci Będzin był najważniejszym w regionie ośrodkiem życia żydowskiego, a jego lokalizacja przy południowo-zachodniej granicy Królestwa Polskiego, nadawała specjalne znaczenie miejscowej gminie. Miasto zamieszkiwała społeczność żydowska licząca w 1939 r. 27 tys. osób, co stanowiło nieco ponad połowę wszystkich mieszkańców Będzina.

Nuchim (Nuchym) Cukierman (1858-1929) był zamożnym kupcem będzińskim, zwolennikiem chasydzkiej dynastii cadyków z Radomska. Na przełomie XIX i XX w. wybudował kamienicę z oficynami przy ulicy Sławkowskiej nr 307 (później przemianowaną na Hugona Kołłątaja). Z żoną Rywką dochowali się licznego potomstwa – mieli 12 dzieci (5 synów i 7 córek).

Większość rodziny zginęła w Holokauście w latach 1942-1943. Wojnę przeżyły tylko dwie córki, z których jedna przed wojną wyemigrowała do Palestyny. Męska linia Cukiermanów wygasła wraz ze śmiercią wnuka Nuchima - Bronisława, który zmarł w Katowicach w 1961 r.

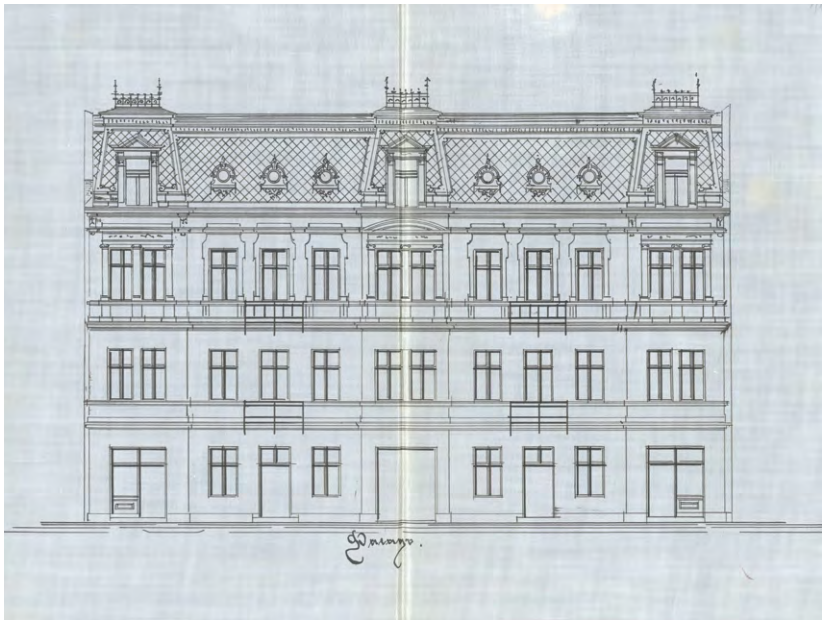

Projekt fasady kamienicy przy ul. Sławkowskiej (dziś al. Kołłątaja)
arch. Józef Pomian-Pomianowski, 1908 r.
Ze zbiorów Archiwum Państwowego w Łodzi

Kamienica przy dzisiejszej alei Kołłątaja 24, fot. 2022 r.

Kamienica przy alei Kołłątaja 24

Kamienicę dla Cukiermanów zaprojektował znany lokalny architekt Józef Pomian-Pomianowski (1864-1919). Wzniesiono ją na działce rozciągającej się od ul. Sławkowskiej do Nowego Rynku i zajmującej 3033 m^2.

Niedługo przed I wojną światową Cukiermanowie ufundowali dom modlitwy w jednej z dwóch długich oficyn zamykających wydłużone podwórko zwane do dziś Bramą Cukiermana.

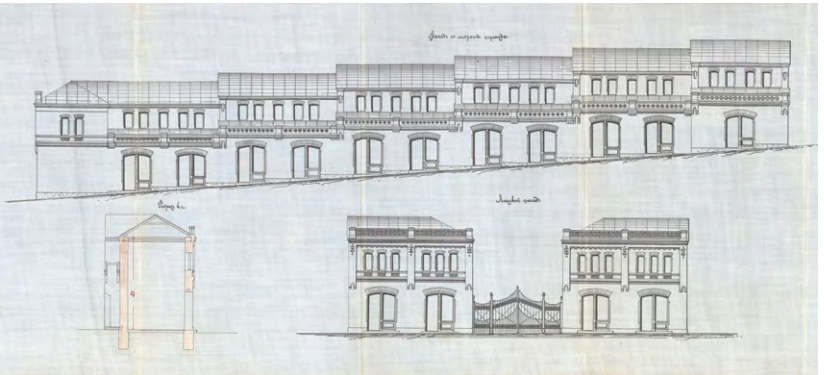

Projekt elewacji oficyn kamienicy Cukiermana, arch. Józef Pomian-Pomianowski, 1908 r.
Ze zbiorów Archiwum Państwowego w Łodzi

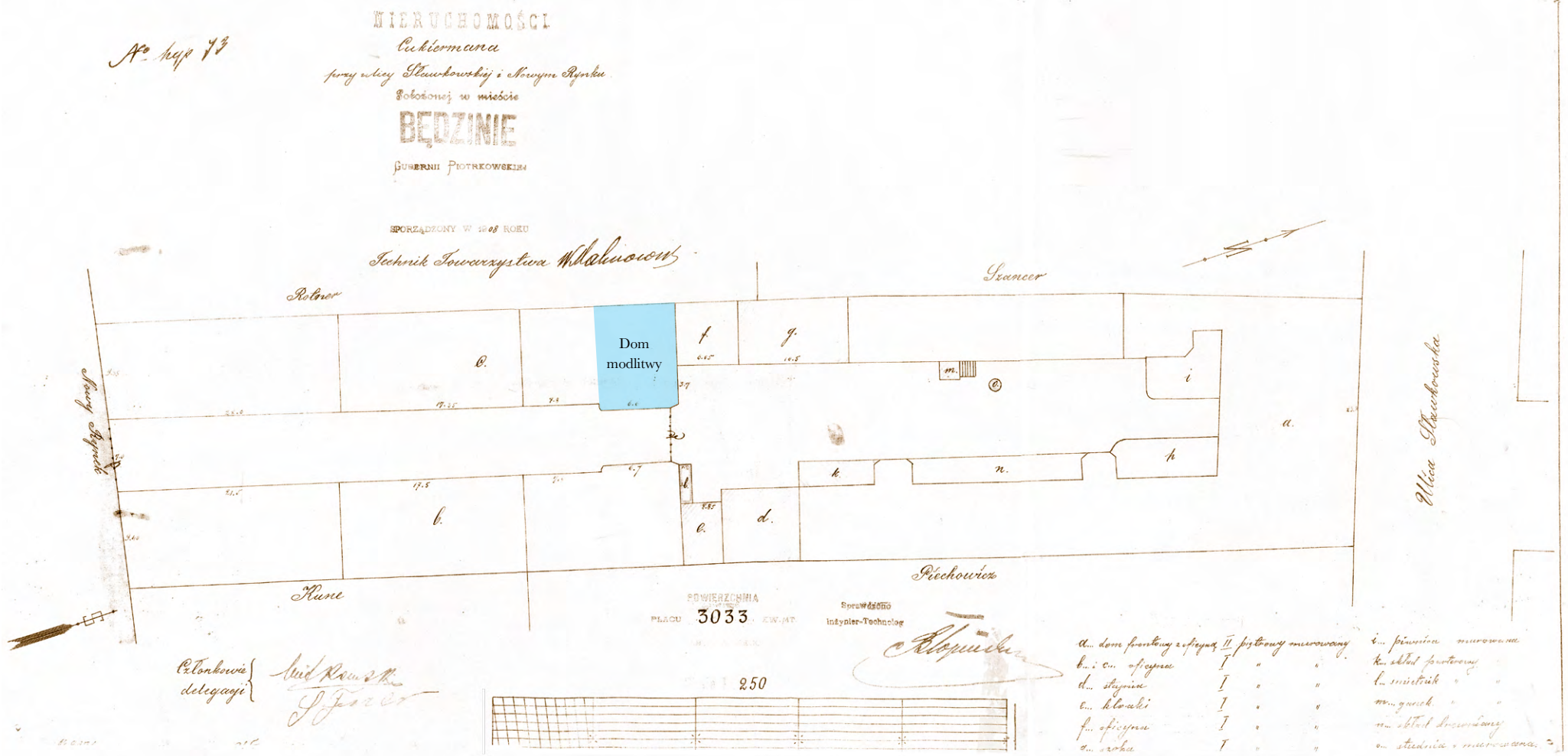

Plan nieruchomości Nuchima Cukiermana z zaznaczonym domem modlitwy, 1908 r.
Ze zbiorów prywatnych

Według spisu z listopada lub grudnia 1939 r., przeprowadzonego przez gminę żydowską na polecenie okupacyjnych władz niemieckich, przy ul. Kołłątaja 24 mieszkało blisko 200 Żydów, m.in.:
hafciarka Ruchla Baum z 5 dzieci; Bernard i Greta Borensztajnowie z dwojgiem dzieci; robotnik Abram Bryner z żoną Brajndla i córką Frajndlą; nauczycielka Jochweta i kasjerka Idesa Cukierman (bratanice Nuchima Cukiermana, przybyłe z Działoszyc); handlarz Chaim Mordka, robotnica Esta Rywka, kamasznik Symcha Icek oraz czapnik Moszek Luzer Cyznerowie; Blima Federman z trojgiem dzieci; Jonas Szmul i Blima Feferowie; stolarz Dawid i Ruchla Florencowie z 3 dzieci; kupiec Grzegorz i Helena Fogelewicz z synem Borysem Bernardem; Beniamin Mojżesz i Rywka oraz inż. Gustaw Wilhelm Goldfeldowie; Rywka Grajcer i ślusarz Jakub; księgowy Eliasz i Dwojra Grylakowie; fryzjer Chaim Dawid i Golda Gutfrojndowie; kupiec Alter Dedja i Szajndla Huzenisowie z synem Ickiem Majerem; czapnik Herszel i Hinda Jakubowiczowie z dwojgiem dzieci; odlewnik mosiądzu Mojżesz i Ajdla Rajzla Kaufmanowie z trojgiem dzieci, m.in. ślusarzem Aronem Dawidem; zarządca Szlama i Chaja Kornfeldowie z córką Hendlą; kupiec Josek Lajb i Cypora Kugelfreserowie z dwiema córkami; Cylka Langnas z córką Adelą, robotnik Moszek Lajb i Ita Laskowicz 6 dzieci; Rywka Lewensztajn z synem Chaskielem; Golda Mentlik z córką Altą; handlarz Chil Icek i Brucha Milehmanowie z 4 dzieci; krawcowa Rajzla Milet z córką Esterą; owocarz Jakub Szmul i Rajzla Muszyńscy z synem Nachmenem; blacharz Chil Machel Nachemia z siostrą Chają Surą; krawiec Sucher i Tamarla Najmanowie z dziećmi; Jakub i Luba Olszewscy z córką Rywką, handlarką; rymarz Mordka i Rywka Pardesowie z dziećmi; krawiec Kopel i Chana Pelgerichtowie z córką Ruchlą; hafciarz Jankiel i Ruchla Pfefferowie z dziećmi; handlarz Dawid i Gitla Pińczewscy z dziećmi; wytwórca cukierków Szulim i Rachela Pławesowie z dziećmi; szewc Hilel i Frajndla Przechodnikowie z dziećmi: Ickiem i Srulkiem ekspedientami i Fajglą fotografem; robotnik Szlama i stanikarka Golda Skórkowie; kupiec Josek i Chula Szpigielowie z dziećmi: Malką buchalterką, Abramem urzędnikiem i Blimą; Hilel i Pesla Sztrochlicowie z dziećmi; ślusarz Izrael Jankiel i Ruchla Szwarcowie z dziećmi; handlarz Szaja i Marjem Warszawscy z dziećmi; kupiec Izrael Zalcman i szewc Lajbus Zalcmanowie z żoną Witą z dziećmi; Ruchla i Pesla Szyfra Złotnikowie z dziećmi, kupiec Izrael i Mirla Zylberbergowie; inżynier Ludwik i Adolfina Żmigrodowie z dziećmi.

Opracował Andrzej Ciepał

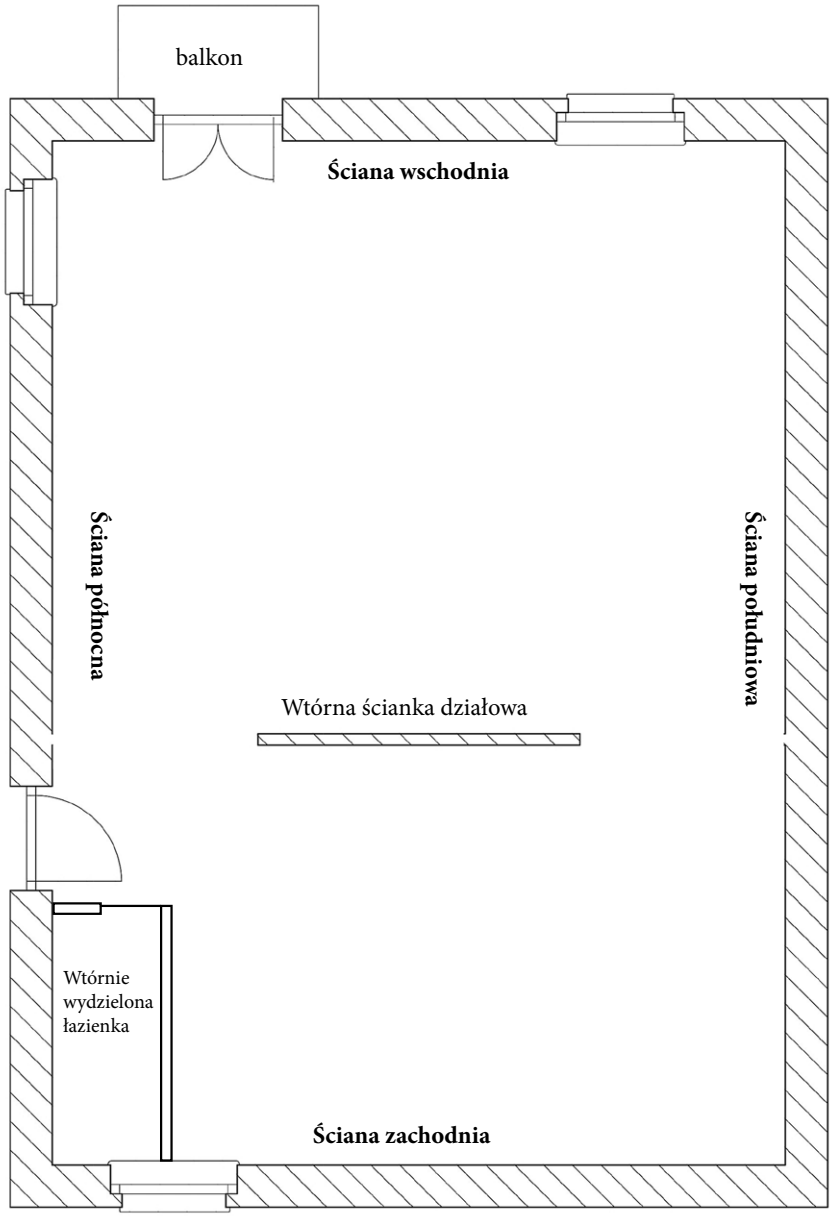

Obecny rzut lokalu nr 28, w którym znajduje się dom modlitwy;
opracowanie własne, 2022 r.

Dom modlitwy stowarzyszenia *Ahawat Chesed*

Bóżnica pierwotnie składała się z prostokątnej sali przeznaczonej dla mężczyzn (ok. 60 m^2) na I piętrze. Według niepotwierdzonych relacji ustnych ponad salą dla mężczyzn znajdowała się galeria dla kobiet – babiniec, z oddzielnym wejściem, połączony z główną modlitewnią dużym otworem w podłodze otoczonym balustradą.

Artykuł Dawida Liwera opublikowany w *Pinkas Bendin** na temat będzińskich domów modlitwy wymienia w budynku Cukiermana dom modlitwy Stowarzyszenia Wzajemnej Pomocy *Ahawat Chesed* (Umiłowanie Dobroci). Powstało ono prawdopodobnie w 1912 r. W *Pinkas Bendin* zamieszczono relację prasową o obchodach 25-lecia organizacji (prawdopodobnie w 1937 r.). Możliwe, że właśnie wówczas powstały polichromie ścienne, które do dzisiaj zdobią dom modlitwy.

Fragment tłumaczenia z języka angielskiego:

> *Będzińska organizacja Ahawat Chesed obchodziła jubileusz 25-lecia. Uroczystości miały dyskretny charakter. Nowo wyremontowana sala, specjalnie na tą okazję, dodała obchodom odświętnej atmosfery. Odsłonięta została duża tablica z wyrytymi nazwiskami wszystkich zmarłych członków organizacji. Na jej szczycie widniało nazwisko rebego Nachuma Cukiermana, który podarował salę dla organizacji.*

Fragment artykułu prasy lokalnej z 1937 r. w *Pinkas Bendin*, str. 158

* *A Memorial to the Jewish Community of Bendin (Będzin, Poland)*, ed. A.Sh. Stein
https://www.jewishgen.org/yizkor/bedzin/bedzin.html
[dostęp: 1.12.2022].

Czas wojny i okres powojenny

Według relacji dawnych mieszkańców, podczas II wojny światowej, pomieszczenie domu modlitwy służyło jako magazyn, polichromie najprawdopodobniej już wtedy zamalowano. Przestrzeń modlitewni podzielono ściankami działowymi i przystosowano na potrzeby mieszkaniowe uzyskując dwa pokoje, kuchnię i łazienkę. W kwietniu 1948 r. dwie polskie rodziny kupiły kamienicę wraz z oficynami od spadkobierców Nuchima i Rywki Cukiermanów. Lokal, w którym mieścił się przed 1939 r. dom modlitwy, po wojnie przez blisko 60 lat służył jako mieszkanie.

Istnienie w tym miejscu domu modlitwy zostało publiczne nagłośnione w 2005 r. przez Adama Szydłowskiego – przedstawiciela lokalnych władz, który dowiedział się o nim od jednego z właścicieli kamienicy – Bogusława Balińskiego. W 2007 r., po wstępnym uporządkowaniu i zabezpieczeniu pomieszczenia, dokonano wizytacji w obecności władz miejskich z prezydentem Będzina oraz ambasadorem Izraela. Na krótko dom modlitwy udostępniono zwiedzającym.

< Wnętrze domu modlitwy, fot. Krzysztof Michalski, 2008 r.

Turyści w Bramie Cukiermana, 2009 r.

Prace renowacyjne w 2009 r.

Fundacja Brama Cukermana

Od sierpnia 2008 r. dawnym domem modlitwy zaczęli zajmować się Karolina i Piotr Jakoweńko, którzy wynajęli lokal i w marcu 2009 r. powołali do życia fundację Brama Cukermana. Ma ona na celu ochronę tego miejsca, jego renowację oraz przekształcenie go w ogólnodostępne miejsce pamięci. Dzięki staraniom Fundacji obiekt uniknął zniszczenia.

W 2009 r. polichromie w domu modlitwy zostały wpisane przez Śląskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków do rejestru zabytków pod nr B/142/09. 15 sierpnia 2009 r. rozpoczęto prace renowacyjne dofinansowane w kwocie 30 tys. zł przez Śląskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Katowicach. Prace konserwatorskie zakończono w styczniu 2010 r., a polichromie zostały udostępnione dla zwiedzających po raz pierwszy 6 marca 2010 r.

Poza renowacją malowideł drobnym zmianom poddano aranżację wnętrza, aby dostosować je na potrzeby zwiedzania oraz organizowanych przez Fundację wydarzeń. Wyremontowano także sanitariat z zapleczem socjalnym oraz wymieniono stolarkę okienną. Adaptację obiektu finansowo wsparło Starostwo Powiatowe w Będzinie.

Polichromie

Znajdujące się na ścianach domu modlitwy polichromie o charakterze religijnym są jednymi z nielicznych tak dobrze zachowanych w skali regionu, a nawet całej Polski. Program ikonograficzny tej dekoracji malarskiej jest typowy dla malowideł znajdujących się w ortodoksyjnych synagogach i domach modlitwy.

Polichromia składa się w podziale pionowym z dwóch części.
Część dolna ma formę stylizowanej „boazerii" podzielonej na geometryczne – prostokątne, rombowe i trójkątne części.
Część górna to przedstawienia figuratywne o charakterze symbolicznym, zamknięte powtarzalnym motywem iluzjonistycznym w postaci niebieskiej kotary. Poszczególne sceny oddzielone są od siebie iluzjonistycznym wyobrażeniem niekanelowanej (gładkiej) kolumny, która wspiera znajdujący się nad nimi gzyms. Ponad gzymsem znajduje się wąski pas z hebrajskimi napisani, a ponad nimi wąziutki fryz; identyczny fryz oddziela część figuralną od dolnej „boazerii".
Pierwotnie całość wystroju malarskiego składała się najprawdopodobniej z 12 przestawień malarskich zamkniętych kompozycyjnie niebieskimi kotarami.

W 2021 roku, dzięki staraniom fundacji Brama Cukermana, przeprowadzono drugi, ostateczny etap prac renowacyjnych. W jego wyniku usunięto większość wtórnych ścian działowych dzielących przestrzeń domu modlitwy oraz zrekonstruowano część niezachowanych malowideł. Koszt tych prac wyniósł ok. 120 tys. zł i został sfinansowany przez Śląskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków oraz Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Przeprowadzone prace w znacznym stopniu poprawiły stan i odbiór estetyczny malarskich przedstawień.

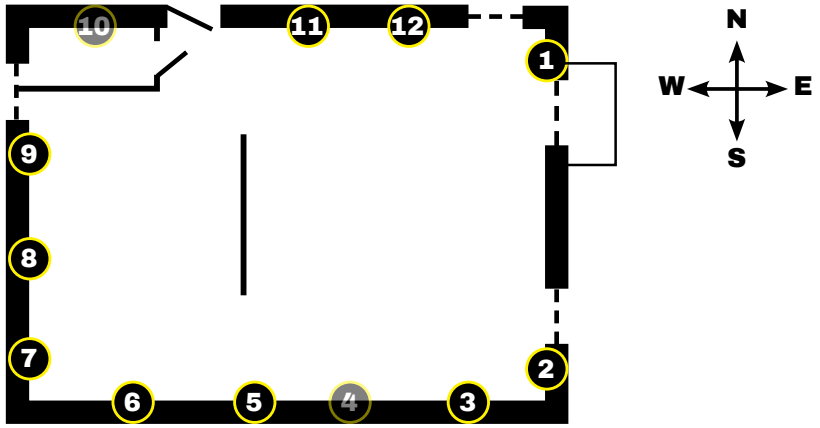

Po przeprowadzeniu ostatecznych prac renowacyjnych możemy określić pierwotny program ikonograficzny domu modlitwy, na który składały się:

- na ścianie wschodniej dwie sceny (1, 2), z czego jedna zachowana fragmentarycznie (1)
- na ścianie południowej cztery sceny (3, 4, 5, 6), z czego jedna niezachowana (4)
- na ścianie zachodniej trzy sceny (7, 8, 9)
- na ścianie północnej dwie sceny (11, 12) oraz najprawdopodobniej jeszcze jedna, niezachowana w miejscu obecnej łazienki (10)

Tematycznie można je podzielić na trzy grupy:

1. przedstawienia nawiązujące do Świątyni Jerozolimskiej lub Przybytku Mojżesza (2,3)
2. malowidła przedstawiające instrumenty muzyczne nawiązujące wprost do Psalmu 150 (5,6,7)
3. widoki Jerozolimy (11,12)

Menora, aron ha-kodesz

Ściana wschodnia

W lewym narożniku ściany wschodniej zachowało się fragmentarycznie przedstawienie z motywem roślinnym. Niewielki stopień zachowania malowidła nie pozwolił na jego pełną rekonstrukcję.

Ponad fragmentem malowidła widoczny jest napis hebrajski: **לישראל סלה** B pierwotnie zachowany z ubytkiem jednej litery. Jego wcześniejszy fragment znajduje się nad przedstawieniem menory prawym narożniku wschodniej ściany.

Aron ha-kodesz

W centralnej części ściany wschodniej (pomiędzy oknem a balkonem) prace konserwatorskie nie wykazały obecności polichromii. To potwierdza usytuowanie w tym miejscu *aron ha-kodesz* (hebr. święta skrzynia / arka), gdzie przechowywano zwoje Tory (rodały). Zazwyczaj przysłaniany był aksamitną zasłoną (parochet). Przed nim prawdopodobnie wisiała lampa *ner tamid* (hebr. wieczne światło) na pamiątkę menory.

Menora

Siedmioramienny święty i złoty świecznik świątynny. Malowidło, które miało znaczny ubytek w centralnej i dolnej części. Pod nim nie było napisu, jak w przypadku innych. Menora to jeden z najstarszych symboli narodu żydowskiego, obecnie także godło Izraela.

Powyżej menory znajduje się wcześniejsza cześć sentencji: **אך טוב** A której dalszy ciąg znajduje się z lewej strony wschodniej ściany.

Obie części napisu brzmią łącznie: **אך טוב לישראל סלה** B A
(Ach tow le-Jisrael. Sela – Tylko dobro dla Izraela! Sela).

Stół z chlebami pokładnymi

Ściana południowa w narożniku ze ścianą wschodnią

Polichromia ma wymiary 1 m na 1,5 m. Pierwotnie posiadała kilka ubytków i została zrekonstruowana w całości. Malowidła przedstawiające złoty stół z chlebami pokładnymi na ścianie południowej oraz menorę na ścianie wschodniej są związane ze Świątynią Jerozolimską (*Bejt Ha--Mikdasz*) lub z Przybytkiem Mojżesza.

Poniżej widnieje napis: **לחם הפנים** – *lechem ha-panim* – *chleby pokładne*

Na prawo od przedstawienia stołu z chlebami – w centralnej części południowej ściany – znajduje się pole z całkowicie zniszczonym malowidłem.

Przedstawienie instrumentów muzycznych z Psalmu 150

Ściany zachodnia i południowa

Instrumenty muzyczne przedstawione zostały w dwóch scenach na ścianie południowej oraz jednej na ścianie zachodniej. Odnoszą się one bezpośrednio do Psalmu 150 – hymnu na cześć Jahwe, którego wersety wprost zilustrowano.

Pod przedstawieniami zachowało się tylko kilka liter, co jednak pozwoliło na zrekonstruowanie inskrypcji wersu 5 oraz części wersu 4. Co istotne, inskrypcje nie są powiązane ściśle z przedstawionymi instrumentami, tzn. występuje przesunięcie przedstawień i treści inskrypcji między wersem 4 a 5.

Psalm 150

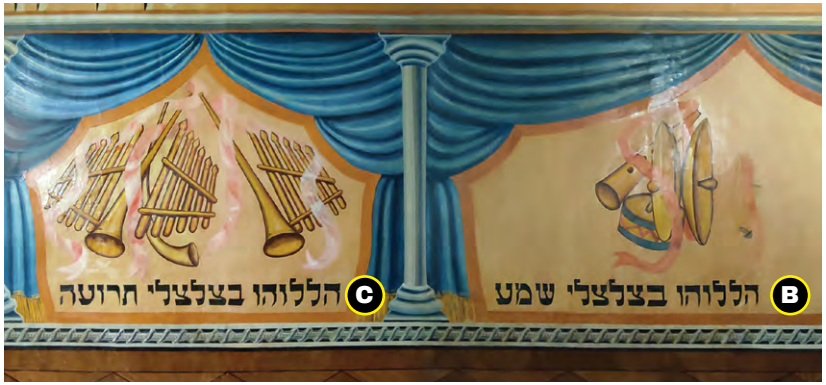

Ściana południowa

1 הללו יה הללו אל בקדשו הללוהו ברקיע עזו

2 הללוהו בגבורתיו הללוהו כרב גדלו

3 הללוהו בתקע שופר הללוהו בנבל וכנור

4 הללוהו בתף ומחול הללוהו במנים ועוגב A

C 5 הללוהו בצלצלי שמע הללוהו בצלצלי תרועה B

6 כל הנשמה תהלל יה הללו יה

PSALM 150

1. Halleluja. – Chwalcie Pana w świątyni Jego, chwalcie Go na przestworze potęgi Jego.
2. Chwalcie Go we wszechmocy Jego, chwalcie Go wedle ogromu wielkości Jego.
3. Chwalcie Go głosem trąb, chwalcie Go na lutni i cytrze.
4. **Chwalcie Go bębnem i fletem**, chwalcie Go na skrzypcach i piszczałkach.
5. **Chwalcie Go na cymbałach głośnych, chwalcie Go na cymbałach brzmiących.**
6. Wszelki duch nich chwali Pana – Halleluja.

Tłumaczenie Izaak Cylkow, „Księga Psalmów”

Ściana zachodnia

Na ścianie południowej zachowały się fragmentarycznie dwa przedstawienia instrumentów muzycznych. Na pierwszym od prawej (B) widoczny był mały fragment prawdopodobnie instrumentu nazywanego *selselim* – talerze (od *slsl* – brzęczeć, drżeć). Na przedstawieniu po lewej (A) stronie spośród instrumentów muzycznych fragmentarycznie zachowały się: cymbały, trąbka (hebr. *chacocra*) i róg (szofar). Kompozycja tego malowidła została zakłócona i rozbita przez przecinającą go wtórną ściankę działową. U dołu malowidła zachował się napis: **בצלצלי** (*be-cilcelej* = *na cymbałach;* od hebr. **לצלצל** *lecalcel* = dzwonić). To pozwoliło na pełną rekonstrukcję zarówno malowidła jak i hebrajskiej inskrypcji z Psalmu 150.

Z zachowanych fragmentów malowidła na ścianie zachodniej (A) udało się zidentyfikować następujące instrumenty muzyczne: klarnet, skrzypce, flet (piszczałka, fletnia) i harfa (lira). Malowidło posiadało bardzo duże ubytki i zostało poddane pełnej rekonstrukcji. Ponad malowidłem widoczna jest inskrypcja niezachowana w stopniu pozwalającym na jej odczytanie.

Przedstawienia Jerozolimy

Ściana północna

Przedstawienie po lewej stronie ściany północnej było zachowane w bardzo dobrym stanie – posiadało małe ubytki z lewej strony. Przedstawia widok Jerozolimy tradycyjnie kojarzony z lokalizacją grobu Dawida.

Poniżej znajduje się inskrypcja hebrajska: **ציון וקברי מלכי בית דוד**

Syjon i groby królewskie domu Dawida.

Malowidło po prawej stronie ściany północnej przedstawia panoramę Jerozolimy (dzielnica żydowska Starego Miasta) z synagogą Churba (Hurwa) widzianą od strony wzgórza świątynnego

Poniżej malowidła znajduje się inskrypcja – werset 5 z Psalmu 137, „Nad rzekami Babilonu”:

אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני
Jeżeli zapomnę cię Jerozolimo, niech zdrętwieje prawica moja.

Tłumaczenie Izaak Cylkow, „Księga Psalmów”

Powyżej obu widoków Jerozolimy znajdują się niewielkie fragmenty inskrypcji – niezachowane w stopniu pozwalającym na ich odczytanie.

Marmurowa tablica ku czci fundatorów i scena z pejzażem Ziemi Świętej

Ściana zachodnia

Na ścianie zachodniej w trakcie prac konserwatorskich odkryto pionowe brązowe obramowanie, przecinające poziomy fryz, który okala wszystkie ściany domu. Sugeruje to zakomponowanie w tym miejscu jakiegoś specjalnego elementu wystroju. Powyżej znajdowała się inskrypcja hebrajska – niezachowana do dzisiaj. To miejsce – na ścianie zachodniej, na przeciwko aron ha-kodesz – jest najprawdopodobniej pierwotną lokalizacją marmurowej tablicy dziękczynnej (pamiątkowej) ku czci fundatorów domu modlitwy – Nuchima Cukiermana i jego żony Rywki.

Jej zachowany fragment jest jedynym ruchomym elementem dawnego wyposażenia domu modlitwy. U góry tablicy widoczny jest fragment hebrajskiego imienia: *Nachum* – prawdopodobnie nazwisko fundatora domu modlitwy Nuchima Cukiermana. Na dole wyryto miejsce i rok (nieczytelny) umiejscowienia tablicy.

Kuty tekst wypełniony złotą i czarną farbą na marmurowej tablicy:

[...]	[...]
[...] **נחום**	*Nachuma** [...]
[...] **ורעיתו היקרה מ'**	*i jego drogiej żony, pani* [...],
[... ...]**שנדבו האולם הזה לב**	*którzy ufundowali tę salę dla* [...],
[... ...]**גם על מחש**	*także na* [... ...],
[...] **להקים בנין**	*wznieśli budynek* [...].
[... ...]**יהי' רצון ש**	*Niech będzie ich wolą, aby* [...],
[...] **ושנותיה**	*a jej lata* [...]
[... **בנדין פסח ש**נת]	*Będzin, Pesach roku* [...]

tłum. Sławomir Pastuszka

Na malowidle w prawym narożniku ściany zachodniej – przy oknie widać palmę z fragmentem architektury Ziemi Świętej oraz tajemniczym dwugarbnym wielbłądem (*camelus ferus*) nazywanym poetycko przez starożytnych wędrowców „statkiem pustyni".

W procesie renowacji malowideł inskrypcje hebrajskie pomagali odczytać Sławomir Pastuszka oraz Shimshon Jashvitz.

* „Nachum" to właściwa hebrajska wersja imienia „Nuchim" (ta jest w wymowie aszkenazyjskiej). Chodzi oczywiście o Nuchima Cukiermana.

Fundację Brama Cukermana tworzą:

Karolina Jakoweńko, Piotr Jakoweńko, Aleksandra Namysło, Andrzej Ciepał, Grzegorz Onyszko, Dariusz Walerjański, Tomek Grząślewicz.

Od 2009 roku realizujemy naszą misję ochrony materialnego dziedzictwa i pamięci o wielowiekowej obecności Żydów w Będzinie i regionie. Prowadzimy jednocześnie badania i edukację w tym obszarze.

Robimy to ze względu na pamięć o ludziach, którzy mieszkali tu od pokoleń, budowali nasze miasta i zostali zamordowani w czasie Holokaustu. Czynimy to również dla dzisiejszych mieszkańców, by pomóc im poznać ważną część dziejów swojego miasta i regionu, która jest naszą wspólną historią.

Za dotychczasową wieloletnią działalność na polu ochrony dziedzictwa kulturowego i zachowania pamięci o społeczności żydowskiej Fundacja została uhonorowana:

- Nagrodą „Chroniąc pamięć" przyznawanej przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz Ambasadę Izraela (2013)
- Zagłębiowską Nagrodą „Humanitas" (2013)
- Nagrodą im. Marii i Łukasza Hirszowiczów przyznaną przez Żydowski Instytut Historyczny w Warszawie (2014)
- Nagrodą Festiwalu Kultury Żydowskiej w Krakowie (2016)
- Nagrodą Specjalną Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN (2022)

Fundacja Brama Cukermana

al. Kołłątaja 24/28
42-500 Będzin

Zapraszamy na naszą stronę:
www.bramacukermana.com

© Fundacja Brama Cukermana
Będzin, 2022

Województwo Śląskie

Projekt dofinansowany został ze środków
Samorządu Województwa Śląskiego